

FƏZLULLAH SƏİD TƏQİ FİRUZABADI ƏŞ-ŞİRAZİNİN ƏSƏRLƏRİNİN BƏZİLƏRİNƏ QISA BAXIŞ

Nicabat Islamova

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: islamovanecabet77@gmail.com

Hər bir xalq öz tarixi keçmişi ilə yanaşı, ədəbiyyatı ilə də tanınır. Şərq xalqları da daim elm və bilik cəhətdən öndə getmişlər. Qoca Şərq öz zəngin tarixi, sirlə keçmişini ilə yanaşı, həmçinin ədəbiyyatı ilə də dünyanın, əsasən də Qərbi ölkələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusən də İslam dininin zühurundan sonra Şərq ölkələri inkişaf etməyə başladı. Bir çox elm sahələrinin tamamilə məhz Şərqdə qoyuldu və bir çox ölkələr elm, bilik, mədəniyyət mərkəzlərinə çevrildilər. Bu gün dünyanı idarə edən elm sahələrindən cəbr, astronomiya və digərləri məhz Şərqdə yarandı. İbn Sina, Nəsirəddin Tusi kimi hərtərəfli biliyə malik alimlər Şərqdə yetişdi. Bu gün də belə alimlərin əsərləri dünya elm adamlarını heyratə salmaqda davam edir. Bundan başqa, dünyanın ən zərif ipəkləri, qızıl və gümüşdən hazırlanan zinet əşyaları, üzəri qiymətli daşlarla bəzədilmiş qızıl, gümüş qabları Şərq ustalarının sehrli əllərində istehsal olunaraq bütün dünyaya yayılır. Təsədüfi deyil ki, avropalılar, xüsusən də ruslar bu bölgə haqqında "nağıllar Şərq" deyə söhbət açırlar.

Dünya ədəbiyyatı içərisində özünəməxsus yer tutan ərəb ədəbiyyatı öz inkişaf tarixinə görə əsasən iki dövrə bölünür. Bunlardan birincisi miladi V əsrin ortalarından VII əsrin əvvəllərinə qədər davam edən cahiliyyə dövrü ədəbiyyatı, ikincisi isə İslamın meydana çıxdığı dövrdən başlayaraq bu günümüzdək davam edən ədəbiyyat.

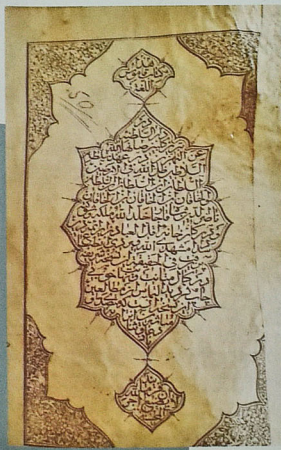
İslamın zühurundan sonra ərəb ədəbiyyatı köklü dəyişikliyə uğradı. Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra gələn dörd xəlifənin dövründə də ərəb ədəbiyyatı öz inkişafını davam etdirdi. Bu dövr ərəb ədəbiyyatı tarixində ilk İslam dövrü adlanır. Xüsusən də Abbasilər dövrü hicri II (miladi VIII) əsrin ortalarından Bağdadın Hülakilər tərəfindən talan ediləndən hicri VII (miladi XIII) əsrin ortalarına qədərki vaxt məsafəsi ilk və son Abbasilər dövrü adlandırılır. Hicri VII (miladi XIII) əsrin ortalarından hicri X (miladi XVI)

əsrədək zaman kəsiyi isə son dövr kimi xarakterizə olunur.

İslamın gəlişindən sonra Şərqdə elmə və elm adamlarına verilən dəyər artdı. Nəticədə, hər yanda mədrəsələrin tikintisi sürətləndi. Həmin təhsil ocaqlarında ən görkəmli alimlər dərs deməyə və yeni-yeni alimlər yetişdirməyə başladılar. Belə alimlərdən biri də Firuzabadi. Əsl adı Əbu Tahir Mücəddin Məhəmməd ibn Yaqub Firuzabadi olan alim dövrünün görkəmli dilçisi, ədibi və müfəssiri səviyyəsinə yüksəlmişdi. Şafii məzhəbinə mənsub alim fiqh (İslam hüququ) elminin bilicisi kimi də tanınır. H. q. 729-cu ildə Şiraza bağlı Kazinur şəhərində dünyaya gəlmiş, hələ kiçik yaşlarından elmə böyük maraq göstərərək əvvəlcə öz yaşadığı şəhərdə ilk təhsilini dil və ədəbiyyat müəllimi olan atasından almış, sonra isə Şərqin bir çox böyük şəhərlərində təhsilini davam etdirmişdir (9, 142). Elmini artırmaq məqsədilə bir çox ölkələrə səyahətə çıxıb. Getdiyi bütün məmləkətlərdə hamı tərəfindən çox böyük hörmət və diqqətlə qarşılandığı, dövrünün görkəmli adamlarından qayğı gördüyü məlumdur. Ömrünün sonuna qədər qazi vəzifəsində çalışan alim, Zəbitdə Cəbərtiyyə təriqətinin qurucusu şeyx İsmayıl əl-Cəbartinin türbəsində dəfn olunmuşdur. Görkəmli adamlardan təhsil almaqla bərabər, özü də bir çox məşhur alimin müəllimidir. İbn Hişam, Səlahəddin əs-Safədi, Bəhaəddin ibn-Akil, Cəmaəddin əl-İsnəvi, İbn Həcər əl-Əskəlani, Əl-Məqrizi tələbələrindən ən məşhurlarındandır. İbn Həcər Cəmaəddin əl-Mərkəzi adlı alim Firuzabadının 150-dən artıq elm adamının həyat və fəaliyyətlərini əks etdirən bir kataloq hazırladığını xəbər verir (3, 3).

Firuzabadi hərtərəfli alim olmuşdur. O, elmin bir çox sahələrinə aid əsərlər yazıb. 70-dən çox əsər yazan alimin bütün kitabları mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilib. Əsərlərindən təqribən 14-ü ədəbiyyata, dilçiliyə, lügətçiliyə həsr olunub. Firuzabadının digər əsərlərindən yeddisi təfsir, on beşi hədis, altısı müxtəlif alimlərin bioqrafiyası, doqquz tarix və coğrafiya, dördü əqidə və fiqhə bağlıdır. Bəzi alimlər Firuzabadının hədisə dair yazdığı əsərlərin o qədər də qənaətbəxş olmadığını qeyd etsələr də, digər qrup tam əksini söyləmişdir. Məsələn, Məqrizi onun fiqh və hədis mövzusunda əsərlərini yüksək qiymətləndirdiyi halda, əl-Təkiy əl-Fasi bunun tam əksini söyləyərkən Firuzabadının yazdığı hədislərin şəcərə sənədlərində şübhəyə düşdüyünü qeyd etmişdir (3, 3).

Müəllifin ən məşhur əsərlərindən bir neçəsinə nəzər salaq: Dilçilik haqqında yazdığı əsərlər içərisində ən məşhuru "Qamusul-mühit" dir. Burada İsmayıl ibn Həmməd əl-Cövhərinin yazdığı "əl-Sihah" əsəri

barədə tənqidlərini də qeyd etmişdir. Əsl adı "Sihahu-l-luğat əs-siha fi-l-luğat və tacu-l-luğa" olan, lakin qısaca "əl-Siha" kimi tanınan əsərə bir çox alimlər müsbət rəylər yazmışlar. Firuzabadi bu əsərində həmin alimlərin fikirlərinə də tənqidi mövqedən yanaşmışdır. Osmanlı müəlliflərindən olan Üveys ibn Məhəmməd əl-Alaşəhri "Meraca-l-bahreyn" adlı əsərində Firuzabadinin bir çox tənqidi fikirlərinə cavab verərək dəlillər gətirməklə "əl-Sihah" əsərini müdafiə etmişdir (5, 88). Üveys ibn Məhəmməd yazılarında yalnız "əl-Sihah"ı deyil, həmçinin "Qamusul-mühit"i də araşdıraraq yüksək qiymətləndirib. Bu əsər bir çox dillərdə dəfələrlə çap olunub.

İkinci bir əsər "Təxbirul-muvassin fi-t-tabiri bi-s-sin və-şin"dir ki, alim "sin" və "şin" hərfləri ilə yazıla bilən sözlər haqqında məlumat verir.

Üçüncüsü - "Əl Duralul-mubəssəsa fi qurəri-musallasə" üç hərəkə ilə oxunaraq mənası dəyişən və dəyişməyən sözlər haqqındadır. Əsərdə bu qəbildən olan kəlmələr bir yere toplanaraq tədqiq olunmuşdur.

"Calisu-l-ənis fi əsmal-l-handəris". Bu əsərində Firuzabadi şərəbin müxtəlif adlarından və haram olmasının səbəblərindən bəhs edir.

Alimin "Tariku-l-asəl fi əsmal-l-asəl" adlı digər əsərində balın müxtəlif adlarından bəhs edir (9, 144).

Firuzabadinin təfsirlə bağlı əsərlərinə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

"Basairu-zavait-təmyiz fi lətəifi-l-kitabil aziz". Bu əsərin əl-Məlik əl-Əşrəf tərəfindən ensiklopediya kimi hazırlanması nəzərdə tutulmuşdur. On sözdə müəllif bildirir ki, kitabın hər cildi Qurani-Kərim də daxil, ayrı-ayrılıqda elmin müxtəlif sahələrinə həsr olunacaqdır. Lakin yalnız birinci cildi yazıldı ki, bu da Qurani-Kərimin izahı haqqındadır. Əl-Məlik əl-Əşrəfin vəfatı nəticəsində iş yarımçıq qaldı (9, 144). Əsərdə Qurani-Kərim haqqında ümumi bəhsdən sonra surələrin hər biri haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Bu məlumatlarda surənin nazil olduğu yer, onun fəziləti, mənası, açıqlaması, surədəki sözlərin sayı və s. öz əksini tapır. Girişdə Qurani-Kərimin fəziləti, Quranda caiz olanlar və olmayanlar, surələrin Məkkədə, yaxud Mədinədə nazil olması kimi məsələlərdən danışılır (3, 5).

Əsərin II və V cildlərində Qurani-Kərimdə işlənən sözlər əlifba sırası ilə düzülərək tək-tək mənaları izah edilir. Hər bir sözün mənasını yazdıqdan sonra həmin kəlmənin işləndiyi ayələrdən də misallar gətirmişdir (3, 6). Bundan başqa, Firuzabadi bu kəlmələrin hikmətini də qeyd edib.

Əsərin son hissəsi olan VI cildə isə Qurani-Kərimdə adı çəkilən peyğəmbərlər və onlara qarşı çıxanlar haqqında maraqlı məlumatlar verilib. Müəllif ayələrin nazil olduğu yer, Qurani-Kərimdəki hərflərin sayı və bu saylarda olan hikmət haqqında məlumatlarda dövrünün görkəmli alimlərdən bəhrələnib. Həmin alimlərin (Əbub Həsən bin Əli, Zəməxşəri, Əbu Fazil əl-Maini) ən məşhur əsərlərindəki bəzi bilgiləri heç bir dəyişiklik etmədən, olduğu kimi əsərinə daxil edib.

Hər elmin özünəməxsus terminləri var. Həmin terminləri bilmədən elm haqqında fikir söyləmək olmaz. Təfsir elminin terminlərinə də "təfsir", "məna", "təvil", "kəlam", "tənzil" və s. misal göstərmək olar (9, 6). Firuzabadi bu terminlər haqqında maraqlı və geniş məlumat

vermişdir. Məlumatları oxuyarkən Firuzabadinin ərəb dilinə yüksək səviyyədə bələd olması və söz ehtiyatının zənginliyi diqqəti çəkir. Müəllif hər sözün izahında əvvəlcə birbaşa, hamı tərəfindən başa düşülən mənasını vermiş, sonra isə sözün dərinliyinə nüfuz edərək fəlsəfi mənasına aydınlıq gətirmişdir.

"Təfsir" sözlərin semantik mənalarını ortaya qoyur. Müfəssir sanki burada verilən əsl mənanı açmaq üçün Quranın bütün kəlmələrini və ayələrinə mübaliğəli şəkildə izah edir. Kəlmələrin mübaliğəli izahı üçün o, "təfil" bəbindən yararlanır.

"Vəhy". Firuzabadiyə görə, vəhy ilham, xəbər, mimik hərəkət, qələmlə yazılan bir məlumat mənasına gəlir. Yəni hər hansı məlumatı möhürlənmiş kimi, bir daha silinməyəcək şəkildə yazmaq. Onun fikrinə görə, mesaj gizli və çox sürətli gələn bir məlumat və ya xəbərdir.

"Mushaf". Qurani-Kərimə Mushaf da deyirlər. Firuzabadi səbəbi iki cür izah edir:

1. Səhəbənin əlindəki dağınıq səhifələr bir yərə toplanmış və buna görə də bu adı almışdır.

2. Qurani-Kərimdən daha öncə nazil olan və sonra da insanlar tərəfindən əsl pozulan kitab və səhifələrin pozulmamış halda məlumatlar icmal bir şəkildə bir yərə toplandığı üçün bu adı almışdır (3,7). Qurani-Kərimə əl-Kitab da deyirdilər. Firuzabadi "kitab" sözünün bir yərə yığılması, toplamaq mənasına gəldiyini bildirir. Qurani Kərimdə də ayələrin, surələrin, kəlmələrin bir yərə yığılması səbəbilə bu adı aldığını qeyd edir (3, 7).

Dövrünün digər alimlərindən fərqli olaraq Firuzabadi həmçinin təsəvvüfə də geniş yer vermiş, sözlərin və ifadələrin təsəvvüfi mənalarını də izah etməyə çalışmışdır. Alimin bildirdiyinə görə, təfsir – sözlərin semantik mənaları və bu sözlərin anlaşılmasına mane olan səbəblərin ortadan qaldırılmasıdır. Başqa sözlə desək,

sözlər və ayələr təfsir edildikdə onların birbaşa mənaları açıqlır və bu kəlmədə, yaxud surədə insanlara nə çatdırılmaq istənilirdi bildirilir. Təvildə isə sözlər termin kimi yanaşıaraq izah edilir. Təvil surələrin və ya ayələrin sirlə mənalarını ortaya çıxarır. Ərəb dilində sinonim sözlər çoxdur. Bir sözün və ya ifadənin ondan daha artıq sinonimi vardır. Təvil bu qədər sinonim arasından nəyə görə məhz həmin söz və ya ifadənin seçildiyini anladır. Firuzabadi qısaca olaraq təfsirlə təvil arasındakı fərqin izahında bildirir ki, təfsir ayələrin nazilolma səbəblərini tədqiq edərək ayələrin birbaşa mənalarını bildirir. Təvil isə aya və ya ayələrdə yazılmış müxtəlif kəlmələrin sirlərini ortaya qoyur. Firuzabadi əsərində surələri Məkkədə və Mədinədə nazili səbəbilə iki qrupa bölüb (3, 13). Əsərdə müəllif Qurani-Kərimin həm yazılışı, həm də mənası baxımından başdan-başa bir möcüzə olduğunu vurğulayır. Surələrin fəzilətlərinin izahı bölümündə həmin dövrə xalq arasında yayılmış müxtəlif rəvayətlərdən də istifadə etmişdir (3, 14).

"Tənviru-l-mikbas min təfsiri ibn Abbas" adlı əsərində isə təfsirlə bağlı ibn Abbas istinad edilən müxtəlif rəvayətləri bir yərə topla-yıb. Lakin bu əsərin Firuzabadiyə aid olduğuna dair şübhələr də var. "Təfsiri fatihati-l-İhab bi-t-təfsiri fatihati-l-kitab" adlı digər bir təfsir də Firuzabadi tərəfindən yazılmışdır (9, 144).

Fars dilində qələmə aldığı "Sifru-s-səadə" adlı əsərində Firuzabadi Hz. Peyğəmbərin həyatını hədislərə əsaslanaraq canlandırır. Abdüləziz İzzəddin əs-Seyrəvan tərəfindən ərəbcəyə tərcümə olunub. Əsərin əslı Atif Əfəndi kitabxanasında saxlanılır.

Alimin fiqhə (əqaidə) aid əsərlərindən ən məşhurları aşağıdakılardır:

1. "Əl-İğtibat bi mualicəti ibnul hayyat fi acvabəti məsa ilə suilə anha bi hakkı muhyiddin ibnu-l-Arabi".

2. "Fətvə fi haqqı ibnu-l-Arabi və kutubuhu".

Ədəbiyyat:

1. Celalettin Divlekçi. "Firuzabadinin Kuran ilimlərinə dair görüşləri". Süleyman Demirel universiteti, Sosial bilimler dergisi, 662 s. 2017, sayı 29, s. 1-32. www.Wikipedia.org
2. Serdar Şensoy. "Luğavi anıların tespiti: Veysin Firuzabadiyə qarşı Cevheriyi mudafiası". İslam Ataştırmaları Dergisi, sayı 9, İstanbul, İsam 285 s. 2003, s. 87-110.
3. Tek Abdurrezzak. "İbnul Arabiyi mudafaa amacıyla kaleme alınan fetvalar". İlm və akademik araşdırma dergisi, İbnul Arabi özel sayısı-2, sayı 23, İstanbul. 718 s. 2009, s. 281-301.
4. Furat Ahmet Suphi. "Arap edebiyatı tarihi". Edebiyyat Fak. İstanbul, 279 s. 1996.
5. Mevlüt Koyuncu. "Emeviler döneminde saray hayatı". Beyan yayınları, İstanbul 1997.
6. Kılıç Hulusi. İslam Ansklopedisi. Cild 13, səh. 143-145, ümumi cild sayı 44.

Резюме

В статье представляется краткое содержание и обзор некоторых произведений ученого.

Ключевые слова: рукописи, Фирузабади, "Гамусуль-луғат" (Гамусуль-Мухит), языковедение.

3. "Risala fi-r-rad ələ-l-mutərizin ələ ibnu-l-Arabi".

Bu risalələrdə müəllif İbnu-l-Arabi və onun İslami görüşləri ilə bağlı fikirlərini qələmə almışdır.

Digər mövzularla bağlı əsərlərinə gəldikdə isə onlardan da bəzilərini qeyd etmək yerinə düşər:

1. "Əl-bulğa fi tərəcimi əimməti nəhv və-l-luğa". Bu əsərdə Firuzabadi 422 dilçi alimdən bəhs edərək onların həyat və yaradıcılıqları haqqında maraqlı və ensiklopedik məlumatlar verib. Əsər Məhəmməd əl-Misri tərəfindən nəşr edilib (10, 144).

2. "İşarətu-l-hacun ilə ziyarətu-l-hacun" əsərində Məkkə yaxınlığında yerləşən Hacun dağında dəfn olunan səhəbələrin həyatından bəhs olunur.

3. "Tuhfətu-l-əbiñ fi mən nusibə ilə qayrı əbiñ" adlı risaləsində Firuzabadi dövrünün məşhur şəxsləri haqqında geniş məlumat verir.

4. "Əl-məğanimu-l-mutabə fi məalimi tabə". Bu əsərdə Mədinə və şəhər ətrafı ərəzələrin tarixindən, coğrafi mövqeyindən bəhs etmişdir. Kitabda həmçinin Firuzabadi və müəllimlərinin bura gəlişi, Mədinənin görkəmli adamları ilə tanışlıqları, alimlər arasında olan müxtəlif fikir mübadilələri haqqında da maraqlı məlumatlar toplanıb. Adıçəkilən kitab 6 bölümdən ibarətdir və hər bölümdə də bir mövzudan bəhs olunur. "Əl-məğanimu-l-mutabə fi məalimi tabə" əsərinin yalnız 5 cildi nəşr edilib (9, 144).

Ümumilikdə götürdükdə Firuzabadinin yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərləri elmin müxtəlif sahələrinə aiddir. Nəinki həmin dövrün, hətta müasir dövrümüzün də hədisçiləri, təfsirçiləri və dilçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bu baxımdan həmin əsərlər maraqlı və qiymətli elmi mənbə kimi alimlər tərəfindən tədqiq olunur. ♦

Summary

The article presents a summary and review of some works of the scientist.

Key words: manuscript, Firuzabadi, "Gamusul-lughat", (Gamusul-muhit), linguistics.